

## آشنایی با فرمانهای دوره پهلوی

### ۱. دوره رضاشاه

#### رضا فراستی

در شماره‌های ۱۱، ۱۲، ۱۳ و ۱۴ این فصلنامه مطلبی تحت عنوان «آشنایی با فرمانهای دوره قاجاریه» آمد. متعاقب آن نگارنده مصمم شد اسناد تاریخی دوره پهلوی را نیز پیگیری نماید. در این شماره مشخصات فرمانهای دوره رضاشاه که در مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران موجود است، ارائه می‌شود.

برای تهیه این نوشته اصل تعداد ۳۰۸ سند به منظور تحقیق در چگونگی فرمان‌نویسی در دوره رضاشاه و نیز سیر تطور آن در متن، مهر، امضا، ترتیب صدور، تذهیب و کاغذ این گونه اسناد مورد بررسی قرار گرفت.

قبل از ارائه مطلب، یادآوری چند نکته ضروری است:

الف. در نوشته حاضر منظور از «فرمان»، حکم یا دستور کتبی شاه است و دوره زمانی مورد نظر از ۹ آبان ۱۳۰۴ شمسی است که رسماً حکومت قاجاریه منقرض شد و رضاخان به سلطنت رسید تا استعفای او در شهریور ۱۳۲۰.

ب. از ۳۰۸ فرمان مورد بررسی، تعداد ۱۱۷ سند به صورت دست‌نویس و ۱۹۱ سند به صورت فرمهای چاپی است که توضیح آن بعداً خواهد آمد.

ج. برای آنکه بتوان سیر تطور را در طول زمان مورد نظر با دقت بررسی نمود از رایانه استفاده شد. بدین ترتیب که ابتدا یک بانک اطلاعاتی تعریف و سپس فرمی طراحی شد که هر فیلد آن قابل جست‌وجو بود. آنگاه اطلاعات جمع‌آوری شده، به رایانه داده شد و بعد تحقیق بر اساس جست‌وجوی اطلاعات تدوین گردید.

د. بر خود لازم می‌دانم از راهنماییهای استاد ارجمند جناب آقای دکتر عبدالحسین نوایی تشکر نمایم.

مقدمه

تنظیم و نگارش فرمانها در دوره پهلوی الگویی بود از نمونه‌های اواخر دوره احمدشاه قاجار. در اواخر قاجاریه، هم فرمانهای دست‌نویس رواج داشت هم فرمانهای چاپی و متن آنها نیز ساده بود.<sup>۱</sup> از این رو ابتداءراجع به ظهور فرمانهای چاپی و چگونگی ساده‌نویسی متن فرمانها توضیح داده می‌شود.

تا آنجا که اطلاع داریم، فرمانهای چاپی از دوره مظفرالدین شاه قاجار آغاز شد. در آن زمان شاه نه از روی شناخت شخص بلکه بر اساس آداب و تشریفات، از طریق وزارت امور خارجه برای اتباع خارجی فرمان اعطای نشان صادر می‌نمود.<sup>۲</sup> پس از صدور فرمان مشروطیت و اجرای قانون اساسی در کشور، کم‌کم تشکیلات فرمان‌نویسی از دربار به وزارتخانه‌ها راه یافت. دیگر، منشیان و کاتبان درباری، که فرمانها را بر اساس ویژگیهای افراد می‌نوشتند، در فرمان‌نویسی جدید حضور و نقشی نداشتند. دیگر مثل گذشته نیازی نبود که فرمان از روی لطف و عنایت شاه برای شخص صادر شود بلکه فرمان براساس آداب، تشریفات و بالاخره قانون صادر می‌شد نه از روی قدرت شاه، به طوری که در اواخر حکومت احمدشاه قاجار، متن فرمانها، در اجرای روند اداری، ساده و کلیشه‌ای بود.

فرمانهای دوره پهلوی نیز الگویی از گذشته بود و نیز در اجرای اصول ۲۷، ۴۶، ۴۷، ۴۸ و ۴۹ متمم قانون اساسی که در زیر آمده است، صادر می‌شدند.<sup>۳</sup>

اصل ۲۷. قوای مملکت به سه شعبه تقسیم می‌شود:

اول - قوه مقننه که مخصوص است به وضع و تهذیب قوانین و این قوه ناشی می‌شود از اعلیحضرت شاهنشاهی و مجلس شورای ملی و مجلس سنا و هر یک از این سه منشأ حق انشاء قانون را دارد ولی استقرار آن موقوف است به عدم مخالفت با موازین شرعیه و تصویب مجلسین و توشیح به صحنه همایونی...

اصل ۴۶. عزل و نصب وزرا به موجب فرمان همایون پادشاه است.

اصل ۴۷. اعطای درجات نظامی و نشان و امتیازات افتخاری، با مراعات قانون، مختص شخص پادشاه است.

اصل ۴۸. انتخاب مأمورین رئیسه دوائر دولتی از داخله و خارجه با تصویب وزیر

۱. رضا فرامستی، «آشنایی با فرمان‌ها و رقم‌های دوره قاجاریه»، فصلنامه تاریخ معاصر ایران، س ۳، ش ۱۲ (زمستان ۱۳۷۸)، ص ۲۹۱.

۲. سند شماره ۷۱۶۷، فرمان مظفرالدین شاه، اعطای نشان درجه چهارم شیروخورشید به حسنعلی بیگ عسکر خانف پرستار. رجب ۱۳۲۳.

۳. قانون اساسی و متمم آن به انضمام قانون انتخابات مجلس شورای ملی. تهران، اقبال، ۱۳۲۵، صص ۲۵، ۲۹، ۳۰.

مسئول از حقوق پادشاه است مگر در مواقعی که قانون استثنا نموده باشد. اصل ۴۹. صدور فرامین و احکام برای اجرای قوانین از حقوق پادشاه است.

### تغییر متن فرمانها در دوره رضاشاه

پس از انقراض سلطنت قاجاریه، طبق اسناد موجود، تغییر متن فرمانها، بلافاصله، در مدنظر قرار گرفت و بدین منظور در تاریخ ۱۳۰۴/۱۰/۲۰ شمسی، از سوی نخست‌وزیر وقت به دفتر مخصوص شاه چنین نوشته شد:

نظر بمدلول اصل ۴۸ متمم قانون اساسی و ماده ۲۱ قانون استخدام کشوری، انتصاب رؤسای ادارات و مدیران کل باید به موجب فرمان همایونی باشد؛ فرامینی که سابقاً تدارک می‌شد، بنظر خوب نمی‌آید و چندان هم موافقت با قوانین ندارد. این است که نمونه‌ای دیگر تهیه شده و لفاً ارسال می‌شود که از لحاظ مبارک اعلیحضرت همایونی شاهنشاهی خلدالله ملکه بگذرانید تا چنانچه تصویب فرمودند مجری و معمول گردد.<sup>۴</sup>

در تاریخ ۱۳۰۴/۱۰/۲۹ شمسی هم وزارت مالیه به نخست‌وزیر نوشت:

مطابق ماده ۲۱ قانون استخدام، نصب رؤسای ادارات و مدیران کل و هم‌رتبه‌های آنها، با رعایت شرایط مقرر، به تصویب وزیر و به موجب فرمان همایونی است. چون به پاره‌ای | جهات تاکنون این ماده مجری نشده و حالیه هم طرز عبارات فرمانها محتاج به تجدیدنظر است پنج نسخه از فرامینی که تاکنون<sup>۵</sup> در وزارتخانه‌ها معمول بوده است تلواً برای ملاحظه تقدیم می‌شود. مستدعی است مقرر فرمایند طرحی از فرامینی که باید معمول گردد تهیه و به وزارت مالیه و سایر وزارتخانه‌ها ابلاغ فرمایند تا در اجرای ماده ۲۱ قانون اقدام شود.<sup>۶</sup>

در تاریخ ۱۳۰۴/۱۱/۴ نامه دفتر مخصوص شاه به نخست‌وزیر چنین آمده است:

... قبلاً نمونه برای فرامین از همین جا<sup>۷</sup> تهیه و به شرف عرض خاکپای مبارک همایون شاهنشاهی ارواحنا فداه نیز رسید و امر و اجازه گراور آن را فرموده‌اند و فعلاً در تحت گراور است و آن نمونه کاملاً شامل فرامین قانونی نیز هست. برای ملاحظه

۴. سند شماره ۵-۲۳۱۱

۵. منظور فرمانهای چاهی دوره احمدشاه قاجار است.

۶. سند شماره ۴-۲۳۱۱

۷. احتمالاً منظور وزارت معارف است؛ زیرا فرامینی که روی آن نوشته شده «وزارت معارف» ضمیمه نامه است.

محترم عالی صورت آن را لفاً تقدیم داشت.<sup>۸</sup>

بررسی فرمانهای دوره رضاشاه نشان داد که می‌توان آنها را به سه دسته کلی تقسیم نمود: فرمانهای مربوط به دولت، فرمانهای نظامی و انتظامی و فرمانهای مربوط به دربار. دو دسته اول یا به صورت دست‌نویس بودند یا فرم چاپی. هشت نوع فرمان چاپی به دست آمد و قدیمی‌ترین نمونه مربوط به سال ۱۳۰۵ بود. در این تحقیق متن فرمانهای چاپی عیناً آورده شده است. دسته سوم فقط به صورت دست‌نویس مشاهده شد.

### فصل اول: فرمانهای مربوط به دولت

این فرمانها شامل انتصابات، اجرای قوانین مصوب مجلس شورای ملی و شناسایی به شرح زیر بود:

#### بخش اول: فرمانهای انتصاب

این نوع فرمانها در اجرای اصل ۴۸ متمم قانون اساسی و مقررات خاص هر وزارتخانه - در مکاتبات تغییر فرمانها به آن اشاره شد - بوده و روش کلی درخواست، تهیه و صدور آنها بدین صورت بوده که از سوی وزارتخانه درخواست‌کننده، نامه‌ای، که آن را فهرست می‌گفتند، خطاب به شاه نوشته و برای نخست‌وزیر فرستاده می‌شد - از این مرحله در متن فرمانها به عنوان «استدعا» نام برده شده است - نخست‌وزیر، ضمن موافقت، آن را طی نامه‌ای برای دفتر مخصوص شاه ارسال می‌داشت - این مرحله را در متن فرمانها «معروض» می‌گفتند - بعد فهرست به امضای شاه می‌رسید و مجدداً طی نامه‌ای برای نخست‌وزیر ارسال می‌شد.<sup>۹</sup> نخست‌وزیر طی نامه‌ای از وزارتخانه درخواست‌کننده، می‌خواست که فرمان را تهیه کند.<sup>۱۰</sup> فرمان را پس از نگارش یا تنظیم، طی نامه‌ای، به نخست‌وزیری می‌فرستادند و از آنجا نیز، همراه با مکتوبی به دفتر مخصوص شاه فرستاده می‌شد. این دفتر فرمان را پس از امضای شاه و زدن مهر سلطنتی، طی نامه‌ای، به نخست‌وزیر عودت می‌داد. در نخست‌وزیری از فرمان سواد (:

۸. سند شماره ۲-۴/۲۳۱، ولی نمونه مورد اشاره ضمیمه سند نبود.

۹. سند شماره ۵-۱-۲۱۵ پ. نامه دفتر مخصوص شاه به ریاست وزرا: تصویب فهرست صادر شده از وزارت داخله راجع به انتخاب فرج‌الله بهرامی به ایالت آذربایجان و اعلام صدور فرمان و ارسال برای امضای شاه. ۹ اردیبهشت ۱۳۱۰.

۱۰. سند شماره ۲-۱-۱۶۴ کی. در متن نامه نخست‌وزیری به وزارت داخله آمده است: «... ترتیب آن است که فرامین در خود وزارتخانه‌ها تهیه می‌شود.» ۱۹ اردیبهشت ۱۳۱۶.

رونوشت) تهیه می‌شد. و اصل سند را در بایگانی نخست‌وزیری حفظ می‌کردند.<sup>۱۱</sup> سواد همراه با نامه‌ای به وزارتخانه در خواست‌کننده ارسال و از آنجا طی نامه به شخص منصوب شده داده می‌شد.<sup>۱۲</sup> گاهی طی مراحل فوق به نیمه می‌رسید. یعنی فهرست و فرمان توأمأ ارسال می‌شد و بالطبع زمان و مراحل کار کوتاه می‌گردید.<sup>۱۳</sup>

### چند استثنا در صدور فرمانها

الف. تا سال ۱۳۰۷ شمسی روال صدور بعضی از فرمانهای انتصاب بدین صورت بود که پس از کسب موافقت شاه، فرمان را وزارتخانه مربوط در خواست می‌کرد. آنگاه مهر وزیر، بعضاً با شماره ثبت ارسالی و سپس مهر نخست‌وزیر و گاهی با شماره صدور، در پشت سند زده می‌شد. آنگاه سند به وزارت دربار ارسال می‌گردید، شاه آن را امضا می‌کرد و بعد مهر دستی شاه در بالای سند زده می‌شد. پس از ثبت شدن در دفتر مخصوص شاه مهر می‌شد، همچنین در دفتر وزیر دربار آن را ثبت می‌کردند و مهر می‌زدند. سپس سند به نخست‌وزیری و بعد به وزارتخانه مربوط عودت داده می‌شد و پس از ثبت در دفتر وزارتخانه، آن را برای تحویل به شخص می‌فرستادند.<sup>۱۴</sup> شایان ذکر است وقتی که نخست‌وزیر توأمأ مسئولیت وزارتخانه‌ای را داشت ظهر فرمان فقط یک مهر زده می‌شد.

فرمانهایی که بدین سبک صادر می‌شد تقلیدی بود از اواخر دوره قاجاریه. پس از سال ۱۳۰۷ شمسی دیگر مهرهای وزیر، نخست‌وزیر، رئیس دفتر شاه، وزیر دربار و نیز شماره‌های ثبت در اسناد دیده نمی‌شود و ظاهراً می‌توان گفت که فرمان به وسیله نامه مراحل اداری را طی می‌کرده است.

ب. در بعضی از فرمانهای انتصاب وزارت امور خارجه، که به صورت دست‌نویس در سالهای ۱۳۱۴ و ۱۳۱۵ صادر می‌شد، وزیر مربوطه زیر سند را امضا می‌نمود.<sup>۱۵</sup>

۱۱. سند شماره ۱-۲-۲۱۵ ب. نامه دفتر مخصوص شاه به نخست‌وزیر: ارسال فرمان انتصاب فرج‌الله بهرامی به سمت والی خراسان و سیستان که توسط شاه امضا شد. در حاشیه سند نوشته شده: «به نمره ۲۱۵۴ [مورخ] ۱۲۱۰۲۴ در دفتر فرامین ثبت و سواد به وزارت داخله ابلاغ شد.» ۱۹ دی ۱۳۱۲.
۱۲. سند شماره ۲-۷-۲۹۴ م. نامه وزیر پست به محمود محمود: ارسال سواد فرمان و در خواست رسید آن به منظور ضبط در پرونده پرسنلی. ۱۶ اسفند ۱۳۰۹.
۱۳. سند شماره ۱-۶-۱۱۴ غ. نامه دفتر مخصوص شاه به ریاست وزرا: تصویب فهرست و فرمان انتصاب حسینعلی خان غفاری به سمت وزیر مختاری ایران در بلژیک. ۹ فروردین ۱۳۱۲.
۱۴. سند شماره ۷۹۸۵. فرمان انتصاب محسن صدر به سمت ریاست شعبه دیوان‌عالی تمیز رتبه ۸ قضایی. خرداد ۱۳۰۵.
۱۵. سند شماره ۴۱۹۹: فرمان انتصاب علی سهیلی به سمت مأمور فوق‌العاده و وزیر مختار ایران در انگلستان. ۷ بهمن ۱۳۱۵.

فرمانهای انتصاب یا به صورت فرم چاپی بود و یا دستی.

### ۱. فرمانهای چاپی

تاکنون سه نوع متن چاپی زیر به دست آمده که در موقع صدور جاهای خالی را پر می‌کردند. این فرمانها از سال ۱۳۰۵ تا ۱۳۲۰ رواج داشت:

۱-۱. این نوع از ۱۳۰۵/۲/۱ تا ۱۳۱۳/۱۲/۲۸ مشاهده شد و متن آن به شرح زیر است:<sup>۱۶</sup>

با تأییدات خداوند متعال

ما

پهلوی شاهنشاه ایران

نظر بپاس خدمت و مراتب لیاقت و نظر باستدعای  
 که بوسیله معروض افتاده است لهذا بموجب این فرمان همایون الیه را  
 قرین افتخار فرمودیم. بتاريخ ماه یکهزار و سیصد و

۲-۱. این نوع از ۱۳۰۸/۹/۶ تا ۱۳۱۴/۴/۷ مشاهده شد و متن آن عبارت است از:<sup>۱۷</sup>

با تأییدات خداوند متعال

ما

پهلوی شاهنشاه ایران

نظر باستدعای جناب  
 رئیس‌الوزراء معروض افتاده است بموجب این فرمان همایون  
 بسمت قرین افتخار فرمودیم. بتاريخ ماه یکهزار و سیصد و

۳-۱. این نوع از ۱۳۱۴/۱۰/۴ تا ۱۳۱۵/۱/۲۲ مشاهده شد و مختص انتصاب سفرا بوده و متن آن به شرح زیر است:<sup>۱۸</sup>

۱۶. سند شماره ۱۱۱۵. فرمان انتصاب محمدشفیع جهانشاهی به سمت رئیس کل محاکم ابتدایی مرکز. ۵ اردیبهشت ۱۳۰۶.

۱۷. سند شماره ۱۶۸۹. فرمان انتصاب امان‌الله اردلان به حکومت لرستان و بروجرد. ۳ مرداد ۱۳۱۱.

۱۸. سند شماره ۲۱۳۵. فرمان انتصاب مصطفی عدل وزیر مختار در سوئیس به سمت مأمور فوق‌العاده و وزیر مختار ایران در چکسلواکی. ۴ دی ۱۳۱۴.

با تأییدات خداوند متعال  
ما  
پهلوی شاهنشاه ایران

نظر باستدعای جناب  
رئیس‌الوزراء معروض افتاده است بموجب این فرمان همایون  
بسمت منصوب فرمودیم. بتاريخ یکهزار و سیصد و

۲. فرمانهای دست‌نویس

از این فرمانها، که به صورت دستی نوشته می‌شد و متن آنها هم با فرمانهای چاپی تفاوت چندانی نداشته، چند فرمان مربوط به سال ۱۳۰۴ تا ۱۳۱۸ مشاهده و متن یکی از آنها در زیر آورده شده است<sup>۱۹</sup>:

با تأییدات خداوند متعال  
ما  
پهلوی شاهنشاه ایران

نظر باستدعای وزارت داخله که بوسیله جناب محمود جم رئیس‌الوزراء معروض  
افتاده است بموجب این فرمان همایون عبدالمحمد لسان سپهر را بسمت حکومت  
کاشان منصوب فرمودیم. بتاريخ خرداد یکهزار و سیصد و یازده

سوادنویسی از فرمانهای انتصاب

چنان که ذکر شد، در نخست‌وزیری از فرمانهای صادر شده (دست‌نویس یا چاپی)،  
سواد (رونوشت) تهیه می‌کردند و اصل آن در بایگانی نخست‌وزیری نگهداری می‌شد  
و سواد را به شخص منصوب شده تحویل می‌دادند. ذیل سواد را نخست‌وزیر و وزیر  
ذی‌ربط امضا می‌کردند و به مهر هر دو سازمان نیز می‌رسید. تاکنون چهار نمونه سواد  
چاپی مشاهده شده که مشخصات هر یک در زیر آمده است:

۱. این نمونه که مختص فرمانهای چاپی بوده، دارای کناغد دو برگی به رنگ  
شیر و شکری و در اندازه ۳۱×۲۵/۲ سانتیمتر و متن آن به شرح زیر است:<sup>۲۰</sup>

۱۹. سند شماره ۴۰۶۵.

۲۰. سند شماره ۴۳۲. سواد فرمان انتصاب اوشیروان سپهدی به سمت وزیر مختار و ایلچی مخصوص ایران  
در برن و نماینده سوم در جامعه ملل. ۲۹ فروردین ۱۳۵۸.

تاج  
شیر و خورشید  
ریاست وزراء  
بتاریخ ماه ۱۳  
نمره  
با تأییدات خداوند متعال  
ما  
پهلوی شاهنشاه ایران

نظر باستدعای جناب  
رئیس الوزراء معروض افتاده است بموجب این فرمان همایون  
بسمت قرین افتخار فرمودیم. به تاریخ یکهزار و سیصد و

اصل فرمان همایونی در کابینه ریاست وزراء ضبط است.

رئیس الوزراء وزیر

در یک مورد مشاهده شد که اصل سند طبق اولین فرم چاپی بود اما سواد آن مطابق فرم مذکور صادر شده است.<sup>۲۱</sup>  
۲. این نمونه، که مختص فرمانهای چاپی بوده، دارای کاغذ دو برگی به رنگ شیره شکر و در اندازه  $۲۲/۵ \times ۳۴/۶$  سانتیمتر و متن آن به این صورت است:<sup>۲۲</sup>

تاج  
شیر و خورشید  
ریاست وزراء  
بتاریخ ماه ۱۳  
نمره  
با تأییدات خداوند متعال  
ما  
پهلوی شاهنشاه ایران

نظر باستدعای جناب  
رئیس الوزراء معروض افتاده است بموجب این فرمان همایون  
بسمت منصوب فرمودیم. بتاریخ یکهزار و سیصد و  
اصل فرمان همایونی در کابینه ریاست وزراء ضبط است.

رئیس الوزراء وزیر

۲۱. سند شماره ۴۰۵۱. اصل فرمان انتصاب انوشیروان سپهبدی به سمت وزیر مختار و ایلچی مخصوص ایران

در برن و نماینده سوم در جامعه ملل. ۲۹ فروردین ۱۳۰۸.

۲۲. سند شماره ۷۶۲۲. فرم سفید.



۳. این نمونه، برای تهیه سواد از فرمانهای دست‌نویس بوده، دارای کاغذ دو برگی به رنگ شیروشکری و در اندازه  $۲۳/۴ \times ۳۴/۱$  سانتیمتر و به صورت زیر است:<sup>۲۳</sup>

تاج  
شیر و خورشید  
ریاست وزراء  
با تأییدات خداوند متعال  
بتاریخ ماه ۱۳  
نمره  
پهلوی شاهنشاه ایران

۴. این نمونه نیز، برای تهیه سواد از فرمانهای دست‌نویس بوده، دارای کاغذ دو برگی به رنگ شیروشکری و در اندازه  $۲۳/۵ \times ۳۴/۲$  سانتیمتر و به صورت زیر است:<sup>۲۴</sup>

تاج  
شیر و خورشید  
ریاست وزراء  
با تأییدات خداوند متعال  
بتاریخ ماه ۱۳  
نمره  
پهلوی شاهنشاه ایران

### بخش دوم: فرمانهای اجرای قانون

متن این فرمانها به صورت دستی نوشته می‌شد و در ابتدای سند اشاره به اجرای اصل ۲۷ متمم قانون اساسی داشته و چنین آمده: «نظر باصل بیست و هفتم متمم قانون اساسی مقرر میداریم...».

روش تهیه و صدور این فرمانها بدین صورت بوده است که مصوبه مجلس شورای ملی طی نامه رئیس مجلس به اطلاع نخست‌وزیر می‌رسید. از طریق نخست‌وزیری اصل قانون طی نامه‌ای برای امضای شاه به دفتر مخصوص فرستاده می‌شد. فرمان را دربار تهیه می‌کرد و با اصل قانون مجدداً به نخست‌وزیری عودت می‌داد. در این زمینه در تاریخ ۱۳۱۲/۹/۲۶ نامه دفتر مخصوص شاه به ریاست وزراء چنین آمده است:

قانون راجع به سند خدمت آقای حاج مهدی قلی خان هدایت که در ضمن مرقومه نمره ۶۴۲۵ ارسال شده بود و اصل و فرمان اجرای آن صادر و بصح انور ملوکانه ارواحنا فداء موشح و با اصل قانون لفاً ارسال گردید.

۲۳. سند شماره ۱۷۶۰. فرمان انتصاب امان‌الله اردلان به حکومت کرمان. خرداد ۱۳۱۵.

۲۴. سند شماره ۵۱۲۳۴ سواد فرمان انتصاب فتح‌الله پاکروان به سمت سفیر کبیر ایران در اتحاد جماهیر شوروی ۱۴ بهمن ۱۳۰۹.

در نخست‌وزیری سوادى از فرمان و نیز قانون مجلس تهیه می‌کردند و آن را طى نامه‌ای به وزارتخانه‌ای که باید قانون را اجرا نماید، می‌فرستادند. در نامه مذکور نوشته می‌شد: «اصل قانون بضمیمه دستخط ملوکانه در کابینه ریاست وزراء ضبط است.»<sup>۲۵</sup> تا سال ۱۳۰۶ شمسی ظهر بعضی از فرمانهای اجرای قانون به مهر نخست‌وزیر، مهر رئیس دفتر شاه، مهر مخصوص دفتر شاه، شماره و تاریخ ثبت در دفتر مخصوص، مهر وزیر دربار، شماره وزارت دربار می‌رسید.<sup>۲۶</sup> فرمانهایی که به سبک فوق صادر می‌شد، از اواخر دوره قاجاریه تقلید شده است. در زیر، متن یکی از فرمانهای اجرای قانون آورده می‌شود:<sup>۲۷</sup>

### با تأییدات خداوند متعال

ما

### پهلوی شاهنشاه ایران

نظر باصل بیست و هفتم متمم قانون اساسی مقرر می‌داریم  
 ماده اول - قانون راجع بسند خدمت آقای حاج مهدیقلی خان هدایت که در تاریخ نوزدهم آذر ماه هزار و سیصد و دوازده شمسی بتصویب مجلس شورای ملی رسیده و منضم باین دستخط است بموقع اجرا گذارده شود  
 ماده دویم - هیئت دولت مأمور اجرای این قانون هستند. بتاریخ بیست و پنجم آذرماه ۱۳۱۲.

### بخش سوم: فرمانهای شناسایی

متن این فرمانها به صورت دستی نوشته می‌شد و این فرمانها مخصوص خارجیان بود که در کشور سمت نمایندگی داشتند. پس از ارائه حکم یا فرمان مأموران خارجی، طى مراحل، از سوی شاه خطاب به ایالات فرمان صادر می‌شد تا مسئولان حکومتی آنها را به رسمیت بشناسند. در مکاتبات گردش کار صدور این فرمانها، پیوسته از کلمات «فرمان شناسایی» استفاده می‌شده. ترتیب صدور آنها بدین شکل بوده است که فرمان و رونوشت آن را وزارت امور خارجه تهیه می‌کرده و طى نامه‌ای برای نخست‌وزیری می‌فرستاده. از نخست‌وزیری، فرمان طى نامه‌ای به دفتر مخصوص برای امضای شاه ارسال و سپس طى نامه دفتر مخصوص شاه به نخست‌وزیری عودت می‌شد. در اینجا

۲۵. اسناد شماره ۷ تا ۵-۲۹۲-۳. مکاتبات مربوط به مهدیقلی خان هدایت در سال ۱۳۱۲.

۲۶. سند شماره ۶۶۲۲. فرمان اجرای قانون برقراری ۸۰ تومان شهریه به اولاد امیر سیف‌الدین میرزا جهانیانی.

۲۷. سند شماره ۶۸۳۴.

۲۲ مهر ۱۳۰۶.

اصل را در بایگانی نخست‌وزیری نگهداری می‌کردند و رونوشت آن را طی نامه‌ای به وزارت امور خارجه، برای ابلاغ به حوزه مأموریت، می‌فرستادند.<sup>۲۸</sup> ذیل سواد را نخست‌وزیر و وزیر امور خارجه امضا می‌کردند و نامه به مهر هر دو سازمان نیز ممهور می‌شد. سواد روی کاغذهایی نوشته می‌شد که به صورت سربرگ چاپی بود و توضیح آن قبلاً آمد.

در زیر دو نمونه متن مربوط به فرمانهای شناسایی آورده می‌شود:<sup>۲۹</sup>

## ۱

## با تأییدات خداوند متعال

## ما

## پهلوی شاهنشاه ایران

بحکومت گیلان امر و مقرر میداریم که چون جناب رئیس‌جمهور ترکیه بموجب فرمان مورخ ۲۸ کانون اول ۱۹۲۷ عزت‌الدین طغرل بیک را بسمت ویس قونسول رشت منصوب داشته‌اند و موافقت ما نیز با این انتخاب حاصلست لهذا در انجام مطالب مأموریتی مشارالیه لدی‌الحاجه مطابق عهود مقرره لازمه مساعدت و همراهی را بنمایید و امتیازات مربوطه را مرعی دارد بتاريخ ۳ شهریور ۱۳۰۸.

## ۲

ایالت آذربایجان بعنایات شاهانه مباهی بوده بداند مسیو ویکتور پل بموجب حکم مورخه ۳۱ ژانویه ۱۹۲۹ جناب رئیس‌جمهور لهستان بسمت قونسول دولت جمهوری لهستان در تبریز منصوب گردیده؛ لازم است مشارالیه را باین سمت شناخته‌و در انجام وظایف حقه‌و موافق عهود مساعدت لازم بنمایند. ۲۶ اسفند ۱۳۰۷

## فصل دوم: فرمانهای نظامی و انتظامی

این فرمانها که شامل اعطای درجه، نشان و انتصابات بوده، پس از تهیه در واحدهای نظامی و انتظامی و گردش کار لازم، از طریق دفتر مخصوص به امضای شاه می‌رسید، سپس به مراجع مربوط عودت داده و بعد تحویل شخص می‌شد.

۲۸. سند شماره ۴۸-۱۰۹-۲۸۸م. نامه وزیر امور خارجه به ریاست وزراء ارسال رونوشت و فرمان شناسایی ژن‌هارالد مالمستوم قونسول افتخاری سوئد در طهران برای امضای شاه. ۲۰ بهمن ۱۳۱۶.

۲۹. اسناد شماره ۴۱۰۲ و ۴۰۸۵

### بخش اول: فرمانهای اعطای درجه

از این نوع فرمانها که به صورت چاپی بوده تاکنون چهار نمونه زیر به دست آمده است:  
 ۱. این نوع از ۱۳۰۷/۷/۱ تا ۱۳۱۳/۷/۱ مشاهده شد. تاریخ صدور همیشه اول مهرماه و مخصوص کسانی بوده که دانشکده افسری را به اتمام رسانده و به درجه نایب دومی می‌رسیدند. متن آن به شرح زیر است<sup>۳۰</sup>:

#### با تأییدات خداوند متعال

ما

#### پهلوی شاهنشاه ایران

نظر باینکه	را در سال یکهزار و سیصد و	باتمام رسانده
بنابر استدعای ارکان حرب کل قشون بموجب این فرمان همایون مشارالیه را		
بدرجه نایب	قرین افتخار می‌نمائیم بتاريخ	ماه یکهزار و سیصد و

۲. این نوع از ۱۳۱۴/۷/۱ که ارکان حرب کل قشون به ستاد ارتش تغییر نام داد، تا ۱۳۱۹/۷/۱ مشاهده شد. تاریخ صدور همیشه اول مهرماه و مخصوص کسانی بوده که دانشکده افسری را به اتمام رسانده و به درجه ستوان سومی و یا ستوان دومی می‌رسیدند. متن آن به شرح زیر است<sup>۳۱</sup>:

#### با تأییدات خداوند متعال

ما

#### پهلوی شاهنشاه ایران

نظر باینکه	را در سال یکهزار و سیصد و	باتمام رسانده
بنابر استدعای ستاد ارتش بموجب این فرمان همایون مشارالیه را بدرجه		
ستوان	قرین افتخار می‌نمائیم. بتاريخ	ماه یکهزار و سیصد و

۳. این نوع از ۱۳۰۶/۱/۱ تا ۱۳۱۹/۱/۱ مشاهده شد و مخصوص وزارت جنگ برای ارتقای درجات نظامی و تاریخ صدور پیوسته اول فروردین بوده است. متن آن به صورت زیر است<sup>۳۲</sup>:

۳۰. سند شماره ۵۱۶۲. فرمان ارتقای اسکندر سرداری به درجه نایب دومی. ۱ مهر ۱۳۰۷.

۳۱. سند شماره ۴۹۱۳. فرمان ارتقای علی حجت‌کاشانی به درجه ستوان سومی. ۱ مهر ۱۳۱۴.

۳۲. سند شماره ۱۵۵۰. فرمان ارتقای علی‌اکبر امیر احمدی به درجه سرهنگی. ۱ فروردین ۱۳۰۸.

## با تأییدات خداوند متعال

ما

## پهلوی شاهنشاه ایران

بپاس خدمت و نظر بمراتب لیاقت بنا بر استدعای  
وزارت جنگ بموجب این فرمان همایون را بدرجه  
قرین افتخار می‌نمائیم. بتاريخ ماه یکهزار و سیصد و

۴. از این نوع فرمان که صرفاً مخصوص اداره کل شهربانی و برای ارتقای درجه بوده، تنها سند به دست آمده مربوط به تاریخ ۱۳۲۰/۱/۱ و متن آن به شرح زیر است:<sup>۳۳</sup>

## با تأییدات خداوند متعال

ما

## پهلوی شاهنشاه ایران

بپاس خدمت و نظر بمراتب لیاقت بنا بر استدعای  
اداره کل شهربانی بموجب این فرمان همایون را بدرجه  
قرین افتخار مینمائیم. بتاريخ یکهزار و سیصد و

## بخش دوم: فرمانهای اعطای نشان

این‌گونه فرمانها که نوعاً چاپی بوده و نمونه‌های آن از ۱۳۱۷/۱/۱ تا ۱۳۲۰/۱/۱ مشاهده شد، مخصوص ستاد ارتش برای اعطای نشان لیاقت بوده و همیشه در اول فروردین صادر می‌شد. متن یکی از آنها به این صورت است:<sup>۳۴</sup>

## با تأییدات خداوند متعال

ما

## پهلوی شاهنشاه ایران

بپاس خدمت و نظر بمراتب لیاقت بنا بر استدعای ستاد ارتش  
بموجب این فرمان همایون مشارالیه را به اعطای یک قطعه نشان لیاقت درجه از نوع  
قرین افتخار می‌نمائیم. بتاريخ ماه یکهزار و سیصد و

۳۳. سند شماره ۵۵۷۵ فرمان ارتقای محمدحسین سرئیپور کارگشا به درجه باوری. ۱ فروردین ۱۳۲۰.

۳۴. سند شماره ۷۵۹۰. فرمان اعطای نشان لیاقت، درجه ۱ به سرلشکر مرتضی بزدان‌پناه. ۱ فروردین

### بخش سوم: فرمانهای انتصابات نظامی

متن این فرمانها به صورت دستی نوشته می‌شد. اسنادی که به دست آمد، مربوط به سالهای ۱۳۰۴ و ۱۳۰۵ بود. در زیر متن یکی از آنها آورده می‌شود:<sup>۳۵</sup>

#### ما پهلوی شاهنشاه ایران

نظر بلزوم انتخاب یکنفر صاحب‌منصب متخصص برای تفتیش کل پیاده‌نظام و نظر بامتحاناتی که سرتیپ مرتضی‌خان یزدان‌پناه فرمانده لشکر مرکز تاکنون از خدمات و عملیات خود بظهور رسانده بموجب این فرمان مشارالیه را بسمت مفتش کل پیاده‌نظام منصوب و برقرار می‌فرمائیم که وظایف این خدمت را در حدود مقرر بر عهده شناسد. پانزدهم دی ماه جلالی ۱۳۰۴ شمسی

### فصل سوم: فرمانهای مربوط به دربار

متن این فرمانها به صورت دستی نوشته می‌شد. اسنادی که به دست آمد مربوط به سالهای ۱۳۰۴ و ۱۳۰۵ و شامل انتصابات<sup>۳۶</sup> و اعطای نشان<sup>۳۷</sup> بود. در زیر متن دو نمونه آورده می‌شود:

۱

با تأییدات خداوند متعال

ما

پهلوی شاهنشاه ایران

نظر باستعداد و لیاقتی که از نایب اول منصورخان معروض افتاده است لهذا برای ابراز مرحمت شاهانه بموجب این فرمان مبارک مشارالیه را بسمت آجودانی مخصوص خود منصوب و مقرر می‌فرمائیم که وظایف این خدمت را در عهده شناسد. بتاریخ بیست و دوم دی ماه جلالی ۱۳۰۴ شمسی

۲

علامت تاج، شیروخورشید

چاپی پهلوی شاهنشاه ایران

نظر بانار لیاقت و فطانت ذاتی که از فرزند ارجمند کامکار شاهپور محمدرضا

۳۶. سند شماره ۷۲۰۸.

۳۵. سند شماره ۷۵۸۷.

۳۷. سند شماره ۶۷۰۹.

ولیعهد همواره مشهود افتاده و نظر بعلاقه تامی که بشویق آن فرزند ارجمند داریم بموجب این دستخط معزی‌الیه را باعطای علانم و امتیاز نشان تاج ایران از درجه اول که بزرگترین امتیاز است مباحی و سرافراز فرموده و مقرر میداریم نشان مزبور را بعلامت مرحام مخصوصه ما زیب بیکر افتخار خود نماید. بتاریخ خردادماه هزار و سیصد و هفت شمسی

### فصل چهارم: خصوصیات فرمانها

#### بخش اول: فرمانهای دست‌نویس

۱. در تقسیم‌بندی متن فرمان سه رکن یا قسمت (مقدمه موضوع و خاتمه) قائل می‌شوند.<sup>۳۸</sup> ۲/۳/۴ این نوع فرمانها فاقد مقدمه (یعنی شروع آنها با رکن موضوع بود)، ۶/۸/۳ فاقد رکن خاتمه و ۲/۲۸/۳ هر سه رکن را داشت.
۲. در قسمت موضوع، در اغلب فرمانها جمله «منصوب فرمودیم» و در تعدادی عبارت «منصوب و برقرار می‌فرماییم» به چشم می‌خورد و در همگی آنها از ضمیر فاعلی اول شخص جمع (برای شاه) استفاده شده است.
۳. در پایان فرمان فعل الزامی و امری - امتیازات مربوطه را مرعی دارد - به کار رفته است.
۴. گاهی در انتهای جملات رکن خاتمه یا در پایان موضوع و یا در متن سند نقطه گذاشته شده است. متن تعدادی از اسناد دو پاراگراف است. در بعضی از آنها بعد از پاراگراف اول یا پاراگراف دوم نقطه وجود دارد و گاهی بعد از تاریخ سند.
۵. در متن ۵۴٪ کلمه فرمان، در ۱۷٪ کلمه دستخط و در ۲۹٪ هیچ کلمه‌ای که نوع سند را بیان کند وجود ندارد.
۶. قبل از شروع متن، ۸۲٪ از اسناد دارای طغراست و دو نوع طغرای زیر در اسناد مشاهده شد:

۱

ما

پهلوی شاهنشاه ایران

۲

با تأییدات خداوند متعال

۳۸. جهانگیر فانی‌مقامی، مقدمه‌یی بر شناخت اسناد تاریخی، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۰، ص ۱۵۳.

ما

### پهلوی شاهنشاه ایران

۷. در ۵٪ از اسناد مکان صدور سند نوشته شده و عبارت است از: «طهران» یا «قصر پهلوی».

۸. خط همه اسناد نستعلیق و تعداد سطرهای آنها ۳ تا ۵ بوده است.

۹. این فرمانها از تاریخ ۱۳۰۴/۱۰/۱۵ تا سال ۱۳۱۸ مشاهده شده.

### بخش دوم: فرمانهای چاپی

۱. متن آنها از دو قسمت تشکیل شده. ابتدا در مقدمه دلیل و علت صدور، سپس

موضوع بیان شده است. بدین ترتیب هیچ یک از اسناد دارای رکن خاتمه نبود.

۲. در قسمت موضوع، جمله فرمانهای مربوط به دولت، به زمان گذشته - «منصوب

فرمودیم» - و جمله فرمانهای نظامی به زمان حاضر - «قرین افتخار می‌نماییم» - بیان

شده و در همگی ضمیر فاعلی اول شخص جمع (برای شاه) به کار رفته است.

۳. کلمه فرمان در همه انواع به کار برده شده.

۴. قبل از شروع متن همگی دارای طغرای زیر هستند.

با تأییدات خداوند متعال

ما

### پهلوی شاهنشاه ایران

۵. در هیچ یک از اسناد، مکان صدور سند نوشته نشده است.

۶. خط همگی نستعلیق و در سه سطر بوده است.

۷. این فرمانها از تاریخ ۱۳۰۵/۲/۱ تا ۱۳۲۰/۱/۱ مشاهده شده.

### بخش سوم: ذکر تاریخ در فرمانها

تاریخ در انتهای متن فرمان نوشته می‌شود. همه اسناد تاریخ داشتند. در جدول زیر

انواع شکل به کار بردن تاریخها آمده است:



### جدول تاریخ

مترقیہ	نام سال	سال به عدد	نام سال	سال به حروف	بھارتیہ	کلمہ ماہ	نام ماہ	روز	شروع	رہیف
—	شمسی	۱۳۰۲	—	—	جلالی	ماہ	دی	بیسٹ و دویم	تاریخ	۱
—	—	—	—	یکھڑ ارو بیصدو پنج	—	ماہ	اردی بہشت	اول	تاریخ	۲
—	شمسی	۱۳۰۶	—	یکھڑ ارو بیصدو شش	—	ماہ	اردی بہشت	—	تاریخ	۳
—	شمسی	—	—	یکھڑ ارو بیصدو ہفت	—	ماہ	دی	۱۱	تاریخ	۴
—	—	۱۳۰۷	—	—	—	ماہ	اسفند	۲۰	—	۵
—	—	۱۳۰۸	—	—	—	—	اردی بہشت	۱۱	مورخہ	۶
—	—	۱۳۰۹	—	یکھڑ ارو بیصدو نہ	—	ماہ	بھسن	بیسٹ و دویم	تاریخ	۷
سالہم سلطنت ما	—	۱۳۱۴	—	—	—	ماہ	اردی بہشت	پانزہم	تاریخ	۸
—	—	—	—	یکھڑ ارو بیصدو عیجدہ	—	—	—	—	تاریخ	۹
—	شمسی	—	—	یکھڑ ارو بیصدو بیسٹ	—	ماہ	فروردین	یکم	تاریخ	۱۰

با توجه به جدول فوق، تحلیل زیر ارائه می‌شود:

۱. شروع تاریخ فرمانهای چاپی، که نمونه متن آنها در صفحات گذشته ارائه شد، همگی با کلمه «بتاریخ» است.
۲. تاریخ اغلب فرمانهای دست‌نویسی با کلمه «بتاریخ» و گاهی با کلمه «مورخه» (ردیف ۶ جدول) و بعضاً بدون کلمه‌ای (ردیف ۵ جدول) آغاز می‌شد.
۳. تعدادی از اسناد فاقد تاریخ روز هستند. (ردیف ۳ جدول) آن دسته‌ای که تاریخ روز دارند، روز یا به عدد (ردیف ۵ جدول) یا به حروف (ردیف ۷ جدول) نوشته می‌شده. روز اول ماه «اول» (ردیف ۲ جدول) یا «یکم» (ردیف ۱۰ جدول) نوشته شده. کلمه یکم فقط در فرمانهای نظامی به کار می‌رفته اما کلمه اول در فرمانهای نظامی و غیرنظامی معمول بوده. بعضی از اعداد روز را به دو صورت می‌نوشتند مثل «بیست و دوم» و یا «بیست و دویم» (ردیفهای ۱ و ۷ جدول).
۴. در غالب اسناد نام ماه ذکر شده (ردیف ۵ جدول)، اما در برخی نام ماه نیامده است (ردیف ۹ جدول).
۵. در اغلب اسناد کلمه «ماه» بعد از نام ماه آمده (ردیف ۴ جدول)، در برخی ذکر نشده است (ردیف ۵ جدول).
۶. در اسناد سال ۱۳۰۴ کلمه «جلالی» بعد از کلمه «ماه» آمده (ردیف ۱ جدول) که منظور سال شمسی است.
۷. سال اسناد به شمسی و به حرف (ردیف ۴ جدول) یا به عدد (ردیف ۵ جدول) است. در برخی از اسناد سال به عدد و به حرف ذکر شده (ردیف ۳ جدول).
۸. در مواقعی کاتب برای سال ۱۳۰۹ که به صورت حرفی آمده، عدد «نه» را با حرف و عدد نوشته است (ردیف ۷ جدول).
۹. در یک مورد بعد از عدد سال، سال سلطنت ذکر شده است (ردیف ۸ جدول).

## فصل پنجم: اضافات فرمانها

### بخش اول: امضا و مهر

فرمان پس از تهیه و تنظیم و گردش کار، به دربار ارسال می‌شد، شاه آن را امضا می‌کرد. امضای شاه بدون هیچ‌گونه ضابطه‌ای یا در بالای سطر اول، یا زیر سطر اول، یا زیر سطر دوم یا انتهای سند و جوهر امضا با رنگ مشک، یا بنفش و یا آبی بوده است. پس از امضای شاه، مهر سلطنتی که به صورت دستی یا خشک بوده، در بالای فرمان چاپی یا دست‌نویس زده می‌شد. از آغاز حکومت پهلوی تا اواسط سال ۱۳۰۷ از مهر

دستی شاه استفاده می‌شد. شکل آن مهر، چهارگوش کلاهک‌دار و به سجع (شکل ۱) بوده است.<sup>۳۹</sup>



بسمه تعالی  
پهلوی شاهنشاه ایران  
۱۳۰۴

شکل ۱

از ابتدای سال ۱۳۰۶ تا انتهای دوره مذکور از مهر خشک که حاوی علامت سلطنتی و رقم (شکل ۲) «پهلوی شاهنشاه ایران» بوده، استفاده می‌کردند.<sup>۴۰</sup>



شکل ۲

بخش دوم: علائم چاپی

گاهی فرمانها را روی سربرگهای چاپی می‌نوشتند. این سربرگها از سال ۱۳۰۵

شمسی وجود داشته و دارای علامت تاج، شیر و خورشید و نوشته «پهلوی شاهنشاه ایران» به رنگ طلائی بوده است.<sup>۴۱</sup>



## پهلوی شاهنشاه ایران

شکل ۳

### بخش سوم: تذهیب

فقط یک سند که دست‌نویس بود (شکل ۴)، به صورت زیر تذهیب داشت<sup>۴۲</sup>؛ مهر، طغرا و امضا مذهب، مرصع و دارای گل و بوته؛ جدول‌کشی بین سطور و دو طرف طولی سند؛ دور سطرهای متن طلااندازی دندان‌ه موشی، مذهب، مرصع و دارای گل و بوته؛ بین سطرها مذهب، مرصع و دارای گل و بوته؛ چهار طرف بیرونی سند تشعیراندازی، مذهب، مرصع و دارای گل و بوته.

### فصل ششم: کاغذ

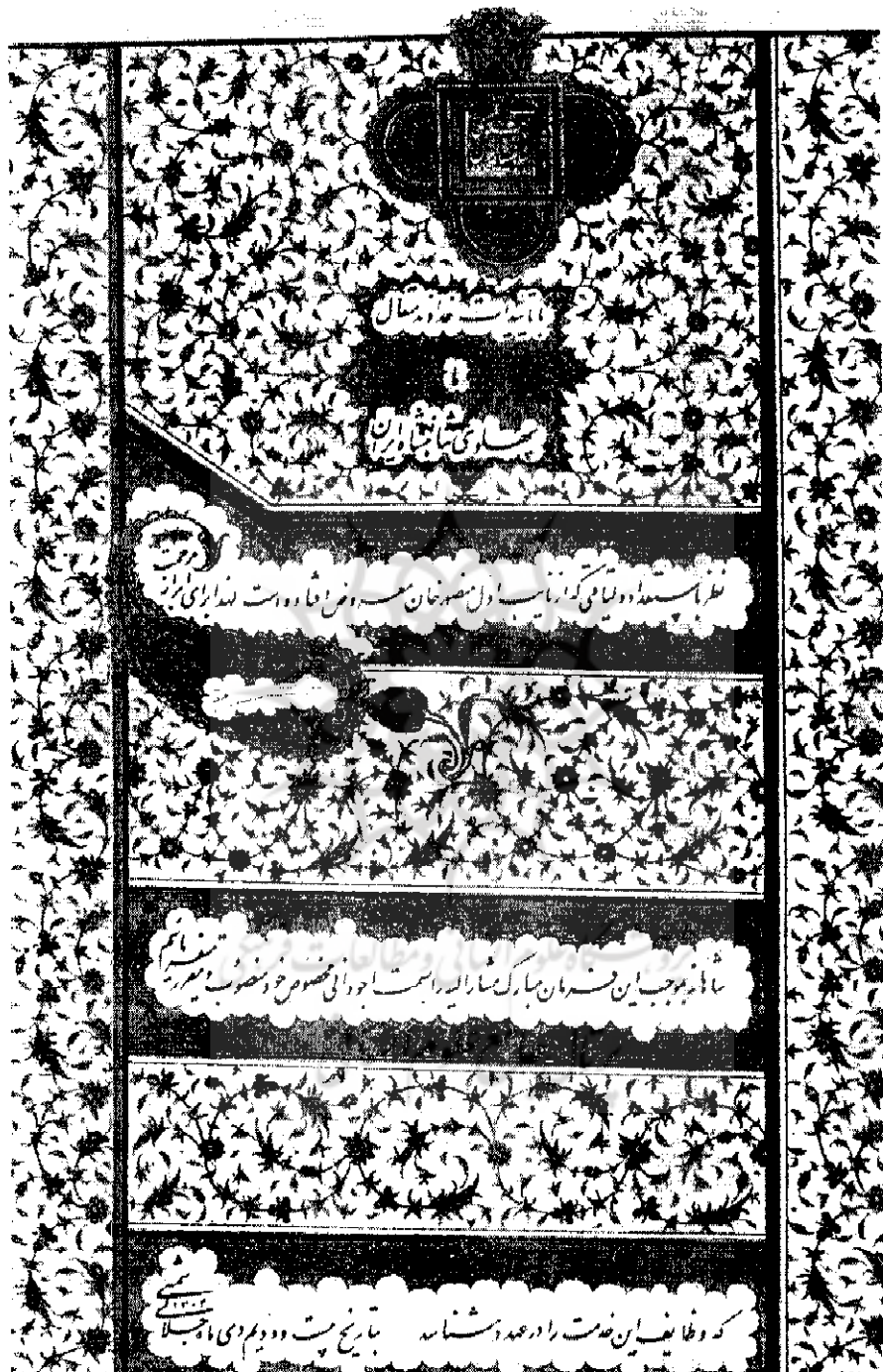
#### بخش اول: رنگ

رنگ کاغذها شیر و شکری ۸۸٪ شامل فرمانهای دست‌نویس و چاپی، سفید ۲٪ شامل فرمانهای دستی، آبی خیلی کم رنگ ۱۰٪ شامل فرمانهای دستی.

#### بخش دوم: ته نقش

۷۹٪ از اسناد ته نقش داشتند که مربوط بودند به سالهای ۱۳۰۴ تا ۱۳۱۵ به شرح زیر:

۴۱. سند شماره ۱۴۸۹. فرمان انصاف احمد امیراحمدی به سمت ژنرال آجودانی شاه. ۱۱ تیر ۱۳۰۵.  
۴۲. سند شماره ۷۲۰۸. فرمان انصاف منصور مزینی نایب اول به سمت آجودان مخصوص شاه. ۲۲ دی ۱۳۰۴.



شکل ۴: فرمان مذهب

۱. شطرنجی دارای گل و بوته در قسمت طولی سند<sup>۴۳</sup> که از سال ۱۳۰۴ تا ۱۳۱۵ مشاهده شد. همگی به رنگ شیروشکری و در اندازه‌های مختلف. با توجه به اندازه‌های ۳۱/۱ × ۴۶، ۳۵/۸ × ۴۴/۹، ۴۸/۱ × ۷۶، کوچک‌ترین عرض، ۳۱/۱ و ۸ کوتاه‌ترین طول، ۴۴/۹؛ بزرگ‌ترین عرض، ۴۸/۱ و بیشترین طول ۷۶ سانتیمتر بوده است. این تهنقش‌ها در فرمانهای انتصاب مربوط به دولت نمونه‌های چایی (۱-۱) و (۲-۱) و نیز فرمانهای انتصاب دستی مربوط به دولت یافت شد.

۲. چهار امضا به انگلیسی در قسمت طولی سند<sup>۴۴</sup>، از روبه‌رو یا پس از ۱۸۰ درجه چرخش به صورت صحیح قابل رؤیت است. که در اسناد سالهای ۱۳۱۴ و ۱۳۱۵ مشاهده شد و همگی سفیدرنگ در اندازه ۳۴/۸ × ۴۴/۳ سانتیمتر و برای انتصاب وزرای مختار ایران در خارج که فرمانهای آنها دست‌نویس بود استفاده می‌شده است.

۳. با این نوشته<sup>۴۵</sup>: که به‌گونه‌های مختلف قابل خواندن

است: از پشت سند با ۹۰ درجه چرخش به چپ، روی سند با چرخش ۹۰ درجه به چپ، پشت سند با چرخش ۹۰ درجه به راست و روی سند با چرخش ۹۰ درجه به راست. در سندهای سال ۱۳۰۴ تا ۱۳۰۸ مشاهده شد که همگی به رنگ آبی خیلی کم‌رنگ در اندازه ۳۳/۶ × ۴۲/۳ سانتیمتر و برای فرمانهای دست‌نویس بوده است.

۴. با این نوشته<sup>۴۶</sup>: و با خطوط طولی منظم موازی که به

گونه‌های مختلف قابل خواندن است: از روی سند، پشت سند با چرخش ۱۸۰ درجه، روی سند با چرخش ۱۸۰ درجه، پشت سند. از سال ۱۳۰۸ تا ۱۳۱۲ مشاهده شد و همگی به رنگ آبی خیلی کم‌رنگ در اندازه ۳۳/۵ × ۴۵/۷ سانتیمتر و برای فرمانهای دست‌نویس بوده است.

۵. دارای نماد و دو حرف<sup>۴۷</sup> و با خطوط طولی منظم موازی که به گونه‌های مختلف قابل خواندن است: از روی سند، پشت سند، پشت سند با چرخش ۱۸۰ درجه. از سال ۱۳۰۸ تا ۱۳۱۵ مشاهده شد و همگی به رنگ آبی خیلی کم‌رنگ در اندازه ۳۳/۵ × ۴۵/۶ سانتیمتر و برای فرمانهای دست‌نویس بوده است.

۴۴. سند شماره ۴۱۹۹.

۴۳. سند شماره ۷۹۸۵.

۴۶. سند شماره ۴۱۰۲.

۴۵. سند شماره ۶۸۳۴.

۴۷. سند شماره ۲۲۴۳. فرمان انتصاب رضا افشار به حکومت گیلان و طالش. ۱۲ فروردین ۱۳۰۸.

## بخش سوم: اندازه

در مورد اندازه اسناد، با توجه به ته‌نقش و رنگ کاغذها، توضیحاتی در بالا آمد. قابل توجه آنکه دسته‌ای که فاقد ته‌نقش بود با توجه به اندازه‌های  $۱۴/۵ \times ۲۱$  و  $۴۴/۹ \times ۷۲/۱$  سانتیمتر، کوچک‌ترین عرض،  $۱۴/۵$  و بزرگ‌ترین عرض،  $۴۴/۹$  سانتیمتر؛ کم‌ترین طول،  $۲۱$  و بزرگ‌ترین طول،  $۷۲/۱$  سانتیمتر بوده است. اما در مجموع اسناد، با توجه به اندازه‌های  $۱۴/۵ \times ۲۱$  و  $۴۸/۱ \times ۶۷$  سانتیمتر، کوچک‌ترین عرض،  $۱۴/۵$  و بزرگ‌ترین عرض،  $۴۸/۱$  سانتیمتر و نیز کوچک‌ترین طول،  $۲۱$  و بزرگ‌ترین طول،  $۷۶$  سانتیمتر در کل فرمانها مشاهده شد.



پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی  
پرتال جامع علوم انسانی



پښتونستان د علومو او انساني مطالعاتو فریښی  
پرتال جامع علوم انسانی